

РОЛЬ НІКЕЙСЬКОГО СОБОРУ В ЗАРОДЖЕННІ ТРАДИЦІЙНОЇ ГРЕЦЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядається роль Першого Вселенського собору в житті християнської церкви, його історичне значення у долі аріанського вчення та розгортанні напруженої церковної боротьби. Автор доводить, що аріанство стало поштовхом для серйозного підходу до розробки єдиної церковної догматики, а також виявилось визначальним фактором релігійно-філософського життя імперії, претендуючи у свій час на роль офіційної християнської доктрини.

Становлення християнської церкви як офіційної ідеологічної структури Римської імперії було ускладнене багатьма факторами, серед яких найсуттєвішими стали догматичні розходження в питаннях віри. Найбільшим конфліктом, що сколихнув не тільки церкву, але й усе римське суспільство стала «аріанська суперечка». Вона виникла на поч. IV ст. в Єгипетській Александрії. Поштовхом для її розгортання стало оригінальне вчення александрійського пресвітера Арія. Основою цього вчення стала доктрина антитринітаризму, тобто заперечення однієї з основних аксіом християнства – догмату про триєдність Св. Трійці. Оponentом Арія виступив єпископ Александрійської церкви Александр, котрий піддав нищівній критиці усі аріанські постулати і відстоював традиційні погляди на християнство. Обидві теорії знайшли підтримку серед прихожан, що призвело до утворення двох партій та спричинило розкол в єпархії. Згодом суперечка вийшла за межі Александрії і поширилася по всьому сходу імперії, набуваючи популярності серед представників нецерковних кіл населення.

У церковному середовищі панував безлад і невизначеність. Така ситуація унеможлиблювала зміцнення позицій християнства в якості державної ідеологічної бази. Це значною мірою загрожувало планам імператора Константина, котрий через посередництво церкви, як могутнього і впливового союзника,

взяв активну участь в обговоренні богословських, догматичних, обрядових та дисциплінарних питань, затверджуючи єпископські рішення своєю власною печаткою¹⁴. Саме Нікейський собор, а не Міланський едикт можна вважати остаточним поворотним моментом в утвердженні християнства в якості державної релігії.

Отже, з прийняттям рішення про скликання собору розпочалася підготовка до його проведення. Єпископам усіх церков належало зібратися в Нікеї, невеликому містечку у Віфінії¹⁵. Приїхали представники Сирії, Кілікії, Фінікії, Аравії, Палестини, Єгипту, Фів, Лівії, Месопотамії, Понту, Галатії, Памфілії, Каппадокії, Азії, Фригії, Македонії, Ахайї, Епіру та Іспанії¹⁶. Серед запрошених взяти участь у роботі собору були також клірики з сусідніх з Римською імперією держав - Скіфії та Персії¹⁷.

Питання про точну кількість осіб, присутніх на соборі, залишається відкритим. У джерелах фігурують різні числа. Так, Євсевій зазначає, що єпископів нараховувалося більше 250 чол., а пресвітерів, дияконів та інших нижчих представників церковного кліру було так багато, що неможливо було навіть підрахувати¹⁸. Кожен єпископ мав право привезти з собою двох пресвітерів та трьох служителів¹⁹. Звичайно, не всі скористалися цим правом, тому дійсно, підрахувати кількість допоміжного персоналу дуже важко. Тезу Євсевія про число єпископів на Соборі не підтримують інші церковні історики. Созомен називає цифру 320 чол.²⁰, Єпіфаній – понад 270 чол., а за словами Константина Великого ця кількість сягала до 300 осіб²¹.

Але загальноприйнятою в літературі стала цифра 318. Саме на таку кількість присутніх на соборі єпископів вказують Феодорит²², Сократ²³, зустрічається це число і у творах Афанасія. Нікейський собор ще часто називають собором 318-ти отців. Поясненням того, що цифра варіюється в джерелах від 250 до 320, може слугувати той факт, що кількість єпископів в різний час соборних засідань була різною.

Слід звернути увагу на найбільш поважних у християнській Церкві єпископів, котрі взяли участь у засіданнях собору. Вони підтримали позицію Александра в суперечці з Арієм. Тому в працях церковних істориків ці клірики згадуються з

великою шанобливістю. Багато хто з них був відомим усьому християнському світові святістю життя і глибокою мудрістю, як свідчать джерела, дехто з них був наділений чудотворною силою²⁴. Значна частина єпископів постраждала під час діоклетіанових гонінь початку IV ст.

Нікейський собор в основному складався з представників церков східної частини імперії. Західна Церква була представлена незначною кількістю єпископів: їх прибуло тільки шестеро²⁵, без урахування головного соборного ідеолога Осія Кордубського. Досить помітною була відсутність римського єпископа Сильвестра, який не зміг взяти участь у діяльності собору “з причин своєї старості”²⁶. Але очевидно, справжньою причиною його відсутності була обережність та небажання особисто втручатися у справи східної Церкви²⁷. Хоча він і надіслав своїх представників – пресвітерів Вітона та Вікентія, наділених усіма повноваженнями єпископа²⁸. Немає сенсу називати поіменно всіх єпископів. Зауважимо тільки, що західні клірики нічим особливим не відзначились, окрім, звичайно, Осія. Така пасивна позиція західної Церкви не є дивною, адже суперечка розгорілася на Сході імперії і турбувала, насамперед, Церкву того регіону.

До речі, присутніми на засіданнях собору були й миряни, готові стати на захист тієї сторони, вчення якої вони сповідували²⁹. Серед них виділялося кілька філософів, котрі підтримували Арія³⁰. Однак М.Е. Поснов вважає свідчення про них здебільшого легендарним³¹. Ми не можемо поділяти його точку зору. Немає жодних підстав відкидати підтримку аріанства філософами, адже вчення сягає своїм корінням у попередню античну філософію і є, на наше переконання, синкретичним релігійно-філософським вченням.

Цікавим є свідчення Євсевія про імператорський наказ видавати кошти на щоденне утримання архієреїв протягом усього часу роботи собору³², чого раніше на подібних заходах не спостерігалось. Це нововведення свідчило про надзвичайну важливість питань, що мали вирішуватися на соборі. Імператор Константин був вкрай зацікавленим у справі швидкого розв’язання аріанського питання. За свідченням Я. Буркхарда³³, з майже тисячі єпископів на Сході імперії, імператором було запрошено менше половини. Тож, очевидно, прибули ті особи,

репутація яких вважалась бездоганною, як в середовищі офіційною Церкви, так і при дворі. Додамо до цього вищенаведені нами факти матеріального заохочування. Отже, постає картина чітко спланованого заходу з очікуванням найвигідніших для імператора результатів.

Тут кілька слів необхідно сказати про постать єпископа іспанського міста Кордуби Осія, котрий відіграв одну з найважливіших ролей у справі організації собору. Він був довіреною особою і радником імператора з церковних питань. З самого початку розгортання «аріанської суперечки» Осій усвідомив всю серйозність справи і ті негативні наслідки, які цей конфлікт міг мати для Церкви і для держави. Кордубський єпископ одразу відчув значний вплив проаріанської партії в східних регіонах імперії. Зважаючи на значний авторитет покровителя Арія Євсевія Нікомедійського при дворі, і прагнучи, перш за все, зберегти свою владу і вплив на Константина шляхом усунення Євсевія, Осій підтримав позицію Александра. Він домовився з останнім про узгодження спірних питань і відлучення Арія від церкви на соборі³⁴. Отже, Осій перебував у змові з Александром і, користуючись своїм службовим становищем при дворі та впливом на імператора, поступово налаштовував останнього проти аріан та нав'язував свою тактику проведення собору.

Найточніша інформація для визначення часу скликання Нікейського собору міститься у праці Сократа Схоластика. Історик зазначає, що собор відбувся “в період консульства Павліна і Юліана, і розпочав свою роботу в двадцятий день місяця травня, – це був 636 рік від Александра, царя македонського”³⁵. У перекладенні на сучасне літочислення проведення собору окреслюється періодом з 20 травня по кінець липня 325 р.

Всіх документів - актів та діянь Нікейського собору в повному складі і в точному вигляді не збереглося. Під актами, як правило, розуміються, по-перше, визначення і постанови собору, викладені письмово і затверджені підписами його учасників; по-друге, повні протоколи засідань. Очевидно, усі вони були знищені аріанами, котрі мали доступ до державних архівів під час правління проаріанських імператорів Констанція і Валента³⁶. Думка К. Смирнова щодо автентичності відомих документів заснована на свідченні Созомена про те, що Євсевій

Нікомедійський і Феогніс Нікейський підкупили хранителя актів собору та знищили свої підписи на постановах³⁷, щоб нащадки не засудили їх дії.

Отже, 20 травня 325 року в м. Нікеї розпочав свою роботу Перший вселенський собор. Перед його урочистим відкриттям відбулися попередні наради на кшталт “узгоджувальних рад” та неофіційні засідання. На них могли бути присутніми усі бажаючі³⁸. Головним питанням на таких зібраннях був розгляд сутності аріанського вчення – головного винуватця даних подій. Так, в напівофіційній обстановці більша частина присутніх визначилася з підтримкою тієї чи іншої партії.

Серед тих майже двадцяти єпископів, котрі підтримували Арія, особливо помітними були Євсевій Нікомедійський, Феогніс Нікейський, Маріс Халкедонський³⁹, Феона Мармарикський, Секунд Птолемаїдський, Митрофан Ефеський, Павлін Тіррський, а також придворний церковний історик Євсевій Кесарійський⁴⁰. Деякі дослідники вважають Євсевія безумовним прибічником Арія⁴¹, в той час як інші піддають цю думку сумніву⁴². Ми вважаємо, що Євсевій належав до проаріанської партії з самого початку виникнення “аріанської суперечки”. Однак, така позиція придворного історика, на нашу думку, не виражає його політичні погляди. Євсевій не був втягнутий в інтриги Александрійської Церкви. Він абсолютно свідомо прийняв аріанство як близьку йому по духу філософську християнську доктрину. Кесарійський єпископ завжди ратував за єдність в Церкві⁴³. Він сприймав два опозиційні вчення як рівноправні течії християнства, не бачаючи в аріанстві ересі.

Історія покаже, що погляди Євсевія кардинально не зміняться до кінця його життя. Ймовірно, і лояльність імператора до аріан на початковому етапі роботи собору була продиктована впливом поглядів його придворного історика. Константин ще не надто добре розбирався в усіх тонкощах церковних питань, щоб мати своє власне судження з цієї проблеми. Він звик довіряти своїм впливовим радникам та наближеним особам. А серед них, як відомо, згоди теж не було. Так, Осій Кордубський підтримував Александра, а Євсевій Кесарійський і Євсевій Нікомедійський – Арія. Звідси випливає і деяка невпевненість у заявах, а потім і діях імператора.

Складним і невирішеним залишається питання про головування на соборі. На роль головуючого в різних джерелах претендують Осій Кордубський, Євстафій Антіохійський та Євсевій Кесарійський. Очевидно, за логікою, головування належало головним єпископам-митрополитам, а керував ними сам імператор⁴⁴. Так, перше – вступне слово на соборі було проголошене чи то Євсевієм Кесарійським⁴⁵, чи то Євстафієм Антіохійським⁴⁶, а зі слів Євсевія – одним з єпископів, “якій сидів на першому місці з правого боку...”⁴⁷.

Після привітальної промови одного з єпископів, зверненої насамперед до Константина, запанувала тиша і всі перебували в очікуванні реакції останнього⁴⁸. Імператор розрядив атмосферу напруження урочистою промовою, в якій він висловив радість бачити представників різних регіонів імперії на спільному зібранні. Константин закликав до злагоди в Церкві і виголосив сподівання швидко і мирно врегулювати суперечку, зазначаючи, що вона знаходиться ще на стадії зародження⁴⁹.

Промова імператора пролунала латиною. Це здалося дивним на перший погляд, адже собор відбувався у східній, грекомовній частині імперії, і більшість присутніх не володіла латиною. В іншому випадку не було б потреби перекладати промову грецькою мовою, як зазначає Євсевій⁵⁰. Не можна також заперечувати знання Константином грецької мови, адже він близько 10 років прожив у Нікомедії. Латинська мова була офіційною мовою в імперії – імператор просто був змушений дотримуватися певних правил і норм закону – виголошувати офіційні промови загальнодержавною мовою. Таким чином, виголошуючи промову латиною, Константин демонстрував цілісність і єдність імперії та декларував єдину державну офіційну мову – латину.

Сократ Схоластик зазначає, що ще до початку засідання деякими єпископами були подані імператору скарги у письмовій формі. Однак він наказав спалити їх, закликавши до розгляду суперечливих питань публічно і відкрито⁵¹. Одразу після виступу Константина розпочалися взаємні обвинувачення суперників, а імператор виступав у ролі арбітра, намагаючись примирити сторони і схилити їх до однакомислення⁵². Це свідчить про те, що він намагався бути об’єктивним і справедливим. Очевидно, що він ще не дуже добре орієнтувався в суті суперечки і прагнув

розібратися в ній повною мірою, отримуючи інформацію безпосередньо з першоджерел, тобто як від прибічників Арія, так і від його супротивників.

Нікейським собором передбачалося вирішити ще дві важливі проблеми: узгодження у святкуванні дня Пасхи та припинення Мелетіанського розколу. Перша проблема вирішилася досить швидко і одноголосно підписанням присутніми постанови, якою проголошувалося "...усім і всюди святкувати Пасху в один і той же день..., але не разом з іудеями..."⁵³.

День святкування Пасхи мала визначати Александрійська Церква, а виголосити рішення – римський єпископат⁵⁴. Що стосується Мелетія, то соборною постановою його залишили на посаді лікопольського єпископа без права рукопокладати та обирати на церковні посади. У зв'язку з цією забороною він не повинен з'являтися ані в сільській місцевості, ані в будь-якому місті. Ті особи, яких Мелетій рукопоклавав у священний сан, зберігали за собою посади, однак займали друге місце після ставлеників Александра. Вони обмежувалися у виборчих правах, а також не могли пропонувати кандидатури на церковні посади⁵⁵.

Стосовно розгляду "аріанської суперечки", заради вирішення якої і відбувалось це високе зібрання, то в жодному джерелі не висвітлено докладно хід розслідувань. Аріани першими запропонували свій символ віри, створений Євсевієм Нікомедійським⁵⁶. Але його положення з приводу створеності Христа викликали у більшості присутніх незадоволення і обурення. Через те аріанський символ було одразу відкинуто.

Прихильники Александра, в свою чергу, намагаючись уникнути складної богословської дискусії, виклали основні положення свого вчення, застосувавши виключно біблійну термінологію. Аріани сприйняли це як реальну можливість доведення правильності своїх поглядів. Слід зазначити, що на цьому етапі дискусії вони перебували у виграшному становищі, адже їх концепція віросповідання була чітко сформована, чого не можна сказати про прибічників Александра, котрі не могли протиставити аріанам нічого конкретного, окрім заперечення та відкидання їхньої доктрини.

Отже, представники проаріанської партії почали легко пристосовувати біблійні твердження до свого вчення⁵⁷. Дискусія із застосуванням виразів зі Святого Письма могла тривати досить довго, і перевага в ній постійно була б на боці аріан, але й александрійці не здавалися. Вони ні в якому разі не хотіли сприймати логічність міркувань опонентів. Ситуацію врятував Євсевій Кесарійський, запропонувавши свій символ віри: “...Вірую в єдиного Бога Отця, Вседержителя, творця всього видимого і невидимого, і в єдиного Господа Ісуса Христа, Слово Боже, в Бога від Бога, в світло від світла, в життя від життя, в Сина єдинородного, народженого перше за всіх істот, котрий першим за світ народився від Отця, через якого все відбулося, котрий для нашого спасіння втілювався і був розп’ятий людьми, і страждав, і воскрес на третій день і зійшов до Отця, і прийде знову в славі судити живих і мертвих. Вірую і в єдиного Духа Святого. Вірую, що кожен з них є і має бути. Отець – істинно Отець, Син – істинно син, Дух Святий – істинно Дух Святий...”⁵⁸.

Цей символ можна було вважати прийнятним для обох сторін, адже в ньому було відсутнє слово “єдиносущий”. Таким чином, аріани могли трактувати його на свій лад, а для александрійців він був фактично повторенням їхнього власного символу. Він починається такими словами: “як прийняли ми від попередніх єпископів і при проголошенні, і при сприйнятті хрещення, як навчалися з Божественних Писань, як вірували і вчили у пресвітерстві і в самому єпископстві, так віруємо й тепер і представляємо всім нашу віру”⁵⁹. Отже, противники аріан могли сміливо приймати цей символ як свій власний.

Коли було прочитано запропонований Євсевієм символ, імператор, прагнучи нарешті покінчити з дебатами, засвідчив, що цей виклад віри цілком відповідає істині. Константин переконував, що він і сам так мислить, а тому повелів приєднатися до нього всім та підписати символ. Хоча єдину поправку все ж таки внесли до оригіналу: було запропоновано додати до символу слово “єдиносущий”⁶⁰. Сократ Схоластик зазначає, що Константин сам витлумачив цей термін, говорячи, що “...єдиносущність розуміє не стосовно властивостей тіла, що Син походить від Отця не через розділення чи відсікання,

бо нематеріальна, духовна і безтілесна природа не може бути підпорядкованою будь-якій тілесній властивості...”⁶¹.

Після заяви імператора, провідними соборними єпископами було складено на основі символу Євсевія нове формулювання віри з внесеними поправками. Таким чином, сформувався остаточний варіант Нікейського символу віри. Наведемо цей документ, який з незначними поправками на Константинопольському соборі 381 р. дійшов до нашого часу і перебуває в активному обігу в християнських Церквах світу:

“Віруємо в єдиного Бога – отця, Вседержителя, Творця усього видимого і невидимого; – і в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, єдинородного, народженого від Отця, тобто із сутності Отця, Бога від Бога, Світло від Світла, Бога істинного від Бога істинного, народженого, не сотвореного, Отцю єдиносущного, через якого все відбулося як на Небі, так і на землі; який заради нас, людей і заради нашого спасіння зійшов, втілювався й олюдинився, страждав і воскрес на третій день, зійшов на Небеса і прийде судити живих і мертвих; – і в Духа Святого. Тих же хто говорить, що був час, коли не було (Сина), що Він не існував до народження, і походить із не-сущого, чи тих, хто стверджує, що Син Божий має буття від іншої істоти чи сутності або створений чи змінюваний, таких піддає анафемі кафолічна і апостольська Церква”⁶².

Після оголошення останнього варіанту символу віри, імператор прийняв його як символ, даний від Бога. Таким чином, він остаточно підтримав противників Арія. А.Д. Рудоквас вважає, що імператор не міг прийняти таке рішення самостійно, адже він не мав свого власного погляду на тринітарне питання⁶³.

На думку інших істориків⁶⁴, слово “єдиносущий” було підказане імператору прибічниками Александра, зокрема, найчастіше фігурує ім’я Осія Кордубського. У джерелах ми знаходимо підтвердження цим думкам. Так, Афанасій Великий зазначав, що “Осій сам встановив у Нікеї віру”⁶⁵. Ці слова підтверджує і Філосторгій⁶⁶. Про вплив Осія на Константина ми вже говорили. Імператор змушений був, незважаючи на його прагнення бути об’єктивним, прийняти якусь одну точку зору. Однак, стає незрозумілою причина додавання ним слова “єдиносущий” до символу Євсевія Кесарійського, що викликало

нову хвилю суперечки.

Існує, на нашу думку, два варіанти розгортання подій. Перший полягає у тому, що Константин потрапив під вплив свого радника Осія, котрий, як відомо, перебував у змові з Александром та його прихильниками. Осій же, скориставшись прагненням імператора припинити суперечку і встановити мир у Церкві, усіма доступними йому засобами схилив василевса на свій бік.

Інший варіант, запропонований А.Д. Рудоквасом криється у суто політичному аспекті. Історик вважає, що Константин вороже ставився до Євсевія Нікомедійського нібито через те, що той колись перебував на службі у Ліцинія. Так, дійсно, Євсевій був єпископом Нікомедії – колишньої резиденції колишнього правителя Сходу⁶⁷. І цілком природно, що він усіляко підтримував свого володаря і допомагав йому в боротьбі з Константином⁶⁸. Однак останній, після перемоги над супротивником, не зняв Євсевія з єпископської посади і не покарав його. Тому, на нашу думку, версія А.Д. Рудокваса не відповідає дійсності.

Нікейський символ, як і слід було очікувати, не підписав Арій та двоє його прибічників і близьких друзів – єпископи Секунд Птолемаїдський та Феона Мармарикський. Вони разом із своїми пресвітерами-однодумцями були засуджені та відправлені на заслання до Іллірії⁶⁹. Після цих подій до символу було додано анафематизми на аріанство та на будь-яку “безбожну ересь”⁷⁰. Після внесення поправок до символу віри, його відмовилися підписати Євсевій Нікомедійський, Феогніс Нікейський та Марій Халкедонський, котрі цілком сприймали і підтримували першу його частину. За це вони теж були засуджені і відправлені на вигнання⁷¹.

Слід зазначити, що засуджені і заслані були згодом помилувані і повернені із заслання після того, як надіслали письмове каяття у своїх поглядах⁷². Тобто, майже всі, окрім двох – Секунда Птолемаїдського і Феони Мармарикського – досить швидко зрадили Арія та зреклися вчення, яке вони підтримували і так ревно захищали впродовж донікейського перебігу суперечки. Звичайно, для них певне суспільне становище і репутація вірних слуг імперії була вищою за власні переконання. Вони не хотіли йти в опозицію до влади й бути позбавленими усіх прав і привілеїв, котрі мали єпископи офіційної Церкви.

Нікейський собор, певною мірою, розв'язав “аріанську суперечку”, засудивши Арія та підтримавши позицію Александра. Завдяки його догматичним і канонічним постановам були створені передумови для звеличення Александрійського єпископа, надання йому статусу головного у східному регіоні імперії⁷³. Важливу роль у цьому процесі відіграв імператор. У своєму посланні до Александрійської Церкви, написаному після офіційного прочитання і підписання Нікейського символу віри, Константин засудив аріанське віровчення та відверто підтримав Александра⁷⁴.

Після припинення діяльності собору відбулася ціла низка подій, котрі спричинили новий етап боротьби тепер вже навколо нікейських постанов. Вони мали політичне забарвлення і вплинули як на внутрішньо церковні справи, так і на загальну ситуацію в імперії.

Незважаючи на досягнення консенсусу у розв'язанні “аріанської суперечки” учасниками собору і майже одностайне схвалення нікейських постанов, проблема залишалася далеко не вирішеною. Серед церковників сходу імперії значну частину склали прибічники орігенівської теорії субординаціонізму, для якої термін “єдиносутній” був неприйнятним. Прийняття ними соборного символу М.Е. Поснов розглядає тільки як своєрідну покору імператору, котрий фактично запропонував додати слово “*ομοουσιος*”⁷⁵.

Константин, як вже зазначалося, втрутився у церковні справи з єдиною метою – не допустити розколу християнської Церкви - міцної ідеологічної опори своїй владі. Він, як західноримський політичний діяч, мав ще досить поверхневе уявлення про життя східних регіонів імперії, і був зовсім не знайомий з релігійними віруваннями і настроями римського суспільства в цілому. Ми в жодному разі не говоримо про його байдужість до християнства як до релігії. Він був досить добре обізнаний з основними положеннями цього вчення, але його вчителями були західноримські клірики. Отже, він сприйняв саме західний варіант християнства, в якому не існувало тих підводних рифів, з котрими довелося зіткнутися на Сході.

Поступове усвідомлення провалу політики стримування та розв'язання церковних суперечок прийшло до Константина

внаслідок подій, що відбулися в імперії протягом другої половини 20-х років IV ст. Через зраду і непокору імператор був змушений стратити колишнього союзника Ліцинія, а також жорстоко покарати свого сина Кріспа та дружину Фаусту, звинувативши їх у прелюбодіянні. Цими вчинками Константин досить сильно підірвав свій авторитет в суспільстві.

Особливо це проявилось у східних регіонах, де люди були більше схильні вбачати у багатьох процесах магичні прояви та божественне провидіння. Незабаром сталася ще одна подія, яка сколихнула релігійно налаштованих громадян. У селищі Дрепан відкрилися моці Лукіана. Це поселення мати Константина Єлена оголосила своїм містом, а імператор перейменував його на Єленополіс⁷⁶. При його освяченні пам'ять про Лукіана була глибоко вшанована⁷⁷.

Прихильність матері імператора до філософії вчителя Арія змусили Константина замислитись над правильністю прийнятого ним рішення, спрямованого на засудження аріанства. Випадок з рідною сестрою остаточно переконав імператора у несправедливості вироку та у невинуватості Арія.

Сестра Константина Констанція була вдовою Ліцинія та особисто знала деяких східних єпископів та пресвітерів. Один з таких пресвітерів, на ім'я Євтокій, мешкав у її будинку і, можливо, був особистим духівником Констанції. Сповідуючи вчення Арія, він поступово переконав жінку у вірності своїх поглядів. За її передсмертним заповітом імператор зробив пресвітера своїм придворним священиком⁷⁸.

Під впливом бесід з Євтокієм Константин змінив своє ставлення до аріанства. Він відправив Арію послання, в якому наказував повернутися до Константинополя, а також повідомив про свою прихильність і милість⁷⁹.

Арій підкорився наказу і прибув до столиці разом з колишнім дияконом Александрійської Церкви Євзоєм, усунутим з посади через проаріанські погляди. Вони усно погодилися з нікейськими постановами, однак Константин вимагав письмового підтвердження⁸⁰. Воно було незабаром представлено імператору і містило повний виклад нікейського віросповідання, за винятком терміну “ομοουσιος”⁸¹.

Проте, незважаючи на цю обставину, Константин прийняв покаяння та відправив Арія до Александрії, відновивши його в усіх правах⁸². П. Гольбах вважав такі дії імператора наслідком його незрілості в питаннях віри⁸³.

Отже, зміна поглядів імператора стосовно “аріанської суперечки” мала, очевидно, кілька причин. По-перше, зв’язок членів правлячої родини та придворних з проаріанськи налаштованими особами не міг не позначитись на його поглядах. І мати, і сестра, тобто найближчі люди, підтримували засуджене вчення, і свідомо чи несвідомо підштовхували свого сина і брата до позитивного сприйняття аріанства. По-друге, Константин нарешті зрозумів, що нікейські постанови не підходили для сходу і не відповідали настроям і бажанням населення більшої частини імперії. У останні роки правління Константина аріанство значно поширилося при дворі і з кожним роком дедалі міцніше утверджувалося у східних провінціях держави. Сам же імператор на смертному одрі прийняв хрещення з рук Євсевія Нікомедійського, який так і залишився палким аріанином.

Доля Арія після того, як він підписав покаяння та отримав дозвіл повернутися у лоно Церкви, виявилася трагічною. В Александрії він зустрів жорсткий опір і нерозуміння з боку колишніх опонентів. Незважаючи на постанову імператора, Афанасій ніяк не згоджувався прийняти його до церковної спільноти⁸⁴. На численні листи від єпископів та від самого Константина з проханням прийняти Арія та його прибічників до Александрійської Церкви, єпископ однозначно відповідав: “Той, хто одного разу відкинув віру..., не може бути прийнятий знову⁸⁵”.

Імператор, прагнучи не допустити розгортання суперечки з новою силою, надіслав Афанасію послання з погрозою позбавити його сану і відлучити від Церкви, якщо він буде перешкоджати поверненню Арія в лоно Александрійської Церкви⁸⁶. Созомен зазначає, що Константин також вимагав не закривати церковні ані для аріан, ані для мелетіан⁸⁷. Ми не будемо описувати перипетії, пов’язані з Тірським Собором, на якому вирішувалася доля Афанасія. Скажемо тільки, що його було засуджено та відправлено на заслання до галльського міста Тривер⁸⁸. Очевидно, головною причиною вироку було бажання зберегти спокій в Церкві.

Афанасій продовжував залишатися непримиренним у своїй ворожнечі проти Арія, і ніяким чином не бажав поступитися своїми принципами заради миру та спокою в лоні Церкви. Арій змушений був під тиском проафанасіан знову залишити місто на невизначений термін.

У 336 р., після заслання Афанасія, Арій знову з'явився в Александрії, проповідуючи своє вчення, яке, з огляду на нестабільну ситуацію в місті, сприймалось населенням досить добре. Константин, почувши про це, закликав Арія прибути до Константинополя. Константинопольським єпископом на той час був Александр. Після приїзду Арія, константинопольці розділились на дві групи: прибічників Арія та противників його вчення. Єпископ Александр перебував у скрутному становищі: потрібно було прийняти непросте рішення, адже Євсевій Нікомедійський погрожував йому позбавленням сану, якщо він не поверне Арія та його однодумців до церковного кліру⁸⁹.

Подальша історія перебування Арія у Константинополі представлена у церковних істориків провіденційно, у легендарній формі. Так, Сократ Схоластик зазначає, що Александр, не знайшовши відповіді у діалектиці, почав просити її у Бога. Його міркування були такими: якщо аріанство є істинним вченням, то він має загинути, а якщо навпаки, то Арій, як винуватець церковних негараздів, отримає покарання⁹⁰.

Арія знову було запрошено до двору і на запитання, чи згоден він з постановами Нікейського собору той дав позитивну відповідь і підписав нікейський символ віри, приложивши до нього свою клятву. Однак, вийшовши з палацу і дійшовши із своїми прибічниками до площі Константина, Арій відчув незрозумілий страх та послаблення шлунку. Після жахливих мук він помер⁹¹.

Смерть Арія не призвела до миру і злагоди в християнській Церкві. Епоха великих церковних смут тільки почалася. Вчення александрійського пресвітера набуло такої популярності, що, незважаючи на засудження та проголошення ересю, воно продовжувало поширюватися, своїм прикладом викликаючи до життя все нові й нові догматичні відгалуження у християнстві.

Виправдання Арія спричинило новий спалах суперечки навколо нікейського символу. Аріани досить швидко відновили

свої ряди і продовжували проповідувати своє вчення з палким ентузіазмом. Державна підтримка надавала їм можливості безперешкодно, легально діяти у сфері залучення до своїх лав все більшого числа прихильників.

З догматичного боку склад так званої антинікейської опозиції був строкатим. Кількісно в ній переважали консервативні єпископи Сходу, яких збивав з пантелику незвичний для них нечіткий спосіб викладу соборного віросповідання. Нікейське формулювання не виражало достатньою мірою іпостасних відмінностей і особливості статусу Ісуса Христа. Активне переважання в аріанському угрупованні належало євсевіанам. Вони твердо стояли на позиціях орігенізму та свідомо відкидали нікейську віру з притаманною їй термінологією. До них приєдналися так звані пасивні опозиціонери, яких налічувалося досить значна кількість. Вони сповідували аріанство, підтримували і всіляко допомагали євсевіанській партії, однак знаходилися у підпіллі, прагнучи широко не розголошувати своїх уподобань.

Навколо терміну “єдиносущий” розгорнулося не аби яке догматичне протистояння. Одні єпископи ухилялися від цього слова, звинувачуючи тих, хто його приймає, проповідниками савелліанської єресі⁹². Інші прибічники прийняття виразу вбачали в діях і словах своїх опонентів повернення до єдинобожжя і засуджували їх як проповідників язичництва.

Консервативні антинікейці досить неоднозначно ставилися до аріан. Вони намагалися відгородитись від них загальними, недостатньо ясними формулюваннями, а нікейські віросповідання сподівалися замінити новими визначеннями. Так з'явилася ціла низка, своєрідний лабіринт віровизначень, в яких свідомо відкидалася нікейська термінологія. Основною метою боротьби за догматизацію християнства стало розкриття вчення про відмінність та розрізненість іпостасей Бога-Отця і Бога-Сина.

До середини 60-х рр. незлагоджена і хаотична боротьба навколо слова “єдиносущий” призвела до перемоги радикального аріанства та спричинила його рецидив. Зовнішньою ознакою цієї перемоги стала Друга Сирмійська формула (357 р.), запропонована Осієм і Потамієм⁹³. Це була спроба зняти питання з обговорення і оголосити його вирішеним. Сила цієї формули зводилася до заборони нікейських виразів як таких,

що не відповідають Св. Писанню і незрозумілі для сприйняття простими християнами. Кафолічне вчення зводилося тут до сповідання двох осіб (але не двох Богів). При чому Бог-Отець вважався старшим, а Син підвладним Йому. Однак, спроба врегулювати суперечку виявилася марною. Боротьба згодом розгорнулася з новою силою⁹⁴.

Суперечка навколо нікейського віросповідання тривала понад п'ятдесят років, з 325 по 381 рр. і поділялася на два періоди: 1). З 325 р. до Александрійського собору 362 р. 2). З 362 р. до Константинопольського собору 381 р.

На Константинопольському соборі було переглянуто й остаточно прийнято та закріплено нікейський символ віри. Друга половина IV ст. була сповнена пристрасною боротьбою між противниками і прибічниками аріанства, в якій брали участь навіть імператори. Вчення Арія перемогло на соборі в Ріміні 359 р., було засуджене імператором Феодосієм на Константинопольському соборі 381 р. У цей період чітко окреслюється контраст між грецьким духом Сходу, з його тонкою метафізикою і ясним та чітким складом думки латинського Заходу⁹⁵.

Отже, Перший Вселенський собор став важливим етапом у розвитку та подальшій долі християнської церкви. Засудивши аріанське вчення, нікейці збудили в суспільстві непереборний інтерес до богословських полемізувань, які переросли у справжню церковну боротьбу навколо християнського віросповідання. З одного боку, аріанство стало поштовхом для серйозного підходу до розробки єдиної церковної догматики, а з іншого – воно настільки зміцнило свої позиції у релігійно-філософському житті імперії, що з легкістю могло стати офіційним християнським вченням. Для цього воно мало всі підстави – прихильність імператора, значну популярність у суспільстві та підтримку серед провідних церковних діячів східних провінцій держави. Ми схильні вважати, що догматична поразка цього вчення у післянікейських полемізуваннях криється, перш за все, у відсутності, після смерті Арія, харизматичного лідера, котрий зміг би гідно протистояти авторитету Афанасія.

Розроблена на Нікейському соборі догматична основа християнського вчення стала поштовхом до створення православ'я в багатьох країнах. Серед них, безперечно, одним

з найбільш близьких до нікейських основ стало візантійське християнство, котре пройшло складний шлях догматичних перетворень, спричинених часом, іноземними впливами, суспільними змінами, і стало підґрунтям офіційної самотутньої грецької православної культури.

1. Смирнов К. Обзорение источников истории Первого Вселенского Никейского собора. – Ярославль, 1888.
2. Поснов М. Э. История христианской Церкви. – Киев: Путь к истине, 1991.
3. Болотов В.В. Лекции по истории древней Церкви. – Москва: Спасо-Преображенский Валаамский Ставропигийский монастырь, 1994.
4. Лебедев А.П. Вселенские соборы IV и V вв. Обзор их догматической деятельности. – Москва, 1879. – С. 39; Поснов М. Э. История христианской Церкви. – Киев: Путь к истине, 1991.
5. Флоровский Г.В. Восточные отцы IV века. Из чтений в православном богословском институте в Париже. – Лондон (Париж): Gregg International, 1978.
6. Williams G.H. Christology and Church. – State Relations in the Fourth century // Church History. – Vol. 20. – 1951. – P. 3–26.
7. Chesnut G.F. The First Christian Histories: Eusebius, Socrates, Sozomen, Teodoret And Evagrius. Second edition / Macon (Ga), 1986.
8. Drake H.A. In Praise of Constantine. A Historical study and new translation of Eusebius Tricennial Orations // University of California Publications: Classical Studies, vol. 15, – Berkle, 1975.
9. Socrates Scholasticus. Historia Ecclesiastica // Ancient Ecclesiastical Histories of the first six hundred years after Christ. Written in the Greek tongue by three learned Historiographers: Eusebius, Socrates and Evagrius. – London, 1577.
10. Eusebius. Historia Ecclesiastica. Paris, 1952; Eusebius. Vita Constantini. – Berlin: Akademie-Verlag, 1975.
11. Sozomen Historia Ecclesiastica. – Leipzig–Berlin, 1960.
12. Theodoret. Historia Ecclesiastica. – Berlin: Akademie-Verlag, 1954.
13. Euseb. V.C. IV, 24.
14. Euseb. IV, 27.
15. Euseb. V.C., III, 6.
16. Socrat. H.E., I, 8.
17. Euseb. V.C., III, 7.
18. Euseb. V.C., III, 8.
19. Болотов В.В. Вказана праця. – Ч. IV. – С. 23.
20. Sozomen. H.E., I, 17.
21. Поснов М. Э. Вказана праця. – С. 339; Болотов В.В. Вказана праця. – С. 23.
22. Theod. H.E., I, 7.
23. Socrat. H.E., I, 8.
24. Euseb. V.C., III, 9; Theod. H.E., I, 7.
25. Euseb. V.C., III, 7.
26. Socrat. H.E., I, 8.
27. Буркхард Я. Век Константина Великого. – Москва: Центрполиграф, 2003. – С. 305.
28. Деяния Вселенских соборов, изданные в русском переводе при Казанской духовной академии. – Т. I–VII. – Казань: Типография губернского правления, 1859. – С. 18; Ковальский Я.В. Папы и папство. – Москва: Политгиздат, 1991. – С. 37.
29. Socrat. H.E., I, 8.

30. Sozomen. H.E., I, 18; Деяния Вселенских соборов, изданные в русском переводе при Казанской духовной академии. – Т. I–VII. – Казань: Типография губернского правления, 1859. – С. 101–110.
31. Поснов М.Э. Вказана праця. – С. 341.
32. Euseb. V.C., III, 9.
33. Буркхард Я. Вказана праця. – С. 305.
34. Socrat. H.E., III, 7.
35. Socrat. H.E., I, 13.
36. Смирнов К. Вказана праця. – С. 16–17.
37. Sozomen. H.E., II, 2.
38. Socrat. H.E., I, 8.
39. Socrat. H.E., I, 8.
40. Theod. H.E., I, 4.
41. Williams G.H. *Christology and Church. – State Relations in the Fourth century // Church History. – Vol. 20. – 1951. – P. 3–26; Аверинцев С.С. Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья (Общие замечания) // Античность и Византия / Под ред. Л.Н. Фрейберг. – Москва: Наука, 1975. – С. 274–275; Кривушин И.В. Ранневизантийская церковная историография. – Санкт–Петербург: Алетейя, 1998. – С. 10.*
42. Chesnut G.F. *The First Christian Histories: Eusebius, Socrates, Sozomen, Teodoret And Evagrius. Second edition / Macon (Ga), 1986. – P. 159.*
43. Drake H.A. *In Praise of Constantine. A Historical study and new translation of Eusebius Tricennial Orations // University of California Publications: Classical Studies, vol. 15, – Berkle, 1975. – P. 7.*
44. Поснов М Э. Вказана праця. – С. 342.
45. Sozomen. H.E., I, 19.
46. Theod. H.E., I, 7.
47. Euseb. V.C., III, 11.
48. Euseb. V.C., III, 11.
49. Sozomen. H.E. I, 19; Euseb. V. C. III, 12.
50. Euseb. V.C., III, 13.
51. Socrat. H.E., I, 8.
52. Euseb. V.C., III, 13.
53. Euseb. V.C., III, 18.
54. Euseb. V.C., II, 1; Theod. H.E., I, 10; Socrat. H.E., I, 8–9.
55. Socrat. H.E., I, 9.
56. Theod. H.E., I, 7.
57. Рудоквас А.Д. Очерки религиозной политики Римской империи времени императора Константина Великого. – <http://www.centant.pu.ru/aristeas/monogr/rudokvas/rud010.htm>. – 30.01.2004.
58. Theod. H.E. I, 12; Socrat. H.E. I, 8.
59. Socrat. H.E., I, 8.
60. Omniusios – единосущий.
61. Socrat. H.E., I, 8.
62. Socrat. H.E., I, 8.
63. Рудоквас А.Д. Очерки религиозной политики Римской империи времени императора Константина Великого. – <http://www.centant.pu.ru/aristeas/monogr/rudokvas/rud010.htm>. – 30.01.2004.
64. Лебедев А.П. Вказана праця. – С. 39; Поснов М. Э. Вказана праця. – С. 343.
65. Athanasius. *Historia Arian.* – С. XLII.
66. Philostorgius. H.E. I, 7.

67. Sozomen. H.E., I, 21.
 68. Theod. H.E., I, 20.
 69. Socrat. H.E., I, 9, 14, 23; Philostorgius. H.E. I, 9; Theod. H.E., I, 7, 8; Sozomen. H.E., I, 21.
 70. Sozomen. H.E., I, 21.
 71. Sozomen. H.E., I, 21.
 72. Socrat. H.E., I, 14.
 73. Socrat. H.E., I, 8.
 74. Socrat. H.E., I, 9.
 75. Поснов М.Э. Вказана праця. – С. 347.
 76. Socrat. H.E., I, 17.
 77. Поснов М.Э. Вказана праця. – С. 348.
 78. Socrat. H.E., I, 25; Theod. H.E., II, 3.
 79. Socrat. H.E., I, 25.
 80. Socrat. H.E., I, 25.
 81. Socrat. H.E., I, 26.
 82. Socrat. H.E., I, 27.
 83. Гольбах П. Галерея святых. – Киев: Политиздат Украины, 1987. – С. 133.
 84. Socrat. H.E., I, 27.
 85. Socrat. H.E., I, 27.
 86. Socrat. H.E., I, 27..
 87. Sozomen. H.E., II, 22.
 88. Socrat. H.E., I, 32–35.
 89. Socrat. H.E., I, 37.
 90. Socrat. H.E., I, 37.
 91. Socrat. H.E., I, 38; Афанасий Великий. К епископам Египта и Сирии – окружное послание против ариан // Творения в 4 тт. – Т. 2. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1903. (Репринт: Валаамский монастырь, 1994). – С. 18-19.
 92. Socrat. H.E., I, 24.
 93. Флоровский Г.В. Вказана праця. – С. 19.
 94. Флоровский Г.В. Вказана праця. – С. 19.
 95. Диль Ш. История Византийской Империи. – Москва: Иностранная литература, 1948. – С. 24.

The article describes the role of the First World Congress in the development of Christian Church, its historical significance in Arian theory and increasing of Church movement in Christian dogmatic. It is proved that the Arian doctrine became the powerful incentive to approach to official Church dogmatic, and also became the factor of religious-philosophic impaired life.

